

Lilla katekesen del 1

– dess förhistoria och uppkomst

Orden *Lilla katekesen* väcker nog olika associationer hos olika människor. För många äldre torde den främst vara bekant som konfirmandbok, och då kanske associerad med utantillinläring som man ser tillbaka på med andra känslor än glädje. Framför allt kan man väl anta att så är fallet hos sådana som i övrigt inte har spenderat mycket tid inom kyrkans väggar, medan de som själva är levande stenar i Herrens tempel kanske känner en större tacksamhet för vad de en gång fått lära sig. Yngre generationer har måhända i kyrkligare bygder också mött katekesen under konfirmationstiden, men för de flesta torde den vara relativt okänd. Möjligen har man stött på den i någon lärobok som beskriver hur det var förr, och då förmodligen inte i positiva ordalag. Hustavlan har väl särskilt kommit att hamna i vanrykte, beskylld för att ha hållit tillbaka människor och främjat ett förtryckande samhällsskick. Föga anar man nog hur mycket välsignelse som ännu dröjer sig kvar i vårt land som ett resultat av att katekesen fick prägla åtskilliga generationer svenskar.

När nu en ny översättning har kommit ut på Kyrkliga förbundets bokförlag kan det kanske vara nyttigt att titta lite på hur Lilla katekesen en gång kom till, vad som var orsaken, och några av tankarna bakom dess utformning. I två efterföljande artiklar kommer vi också att se närmare på vem den var tänkt för, var den skulle användas och hur, samt tankarna bakom arbetet med den nya utgåvan på svenska.

Vad är katekesen?

Om vi börjar med det lite märkliga ordet *katekes* kommer det från det grekiska verbet *katecheo*, som betyder att undervisa eller informera muntligt. Ordet förekommer på flera ställen i Bibeln, t ex i Gal 6:6: “Den som får undervisning ska dela med sig av allt gott till den som undervisar honom”. Detta kom så småningom in som ett låneord i latinet, *catechismus*, och med kyrkofadern Augustinus blev detta en vanlig benämning av grundläggande undervisning i kristen tro.

Under medeltiden växte ett särskilt urval av texter fram som tillsammans utgjorde vad man kallade katekesen. Ungefär 700 år innan Luther satte Karl den store igång ett kateketiskt förnyelsearbete eftersom han såg att kunskapen i kristen tro var så dålig. Då påbjöd han prästerskapet att skaffa sig en utläggning av trosbekännelsen och Fader vår. Buden hade ännu inte den roll de kom att få, istället lyftes bl a det dubbla kärleksbudet fram som moralisk vägledning. Detta förnyelsearbete levde kvar under medeltiden, och under senmedeltiden hade katekesen fått en relativt fast form i form av tre huvudstycken: trosbekännelsen, buden och Fader vår. Ibland räknade man även med Ave Maria. Här kan det vara på sin plats att förtydliga att “katekesen”, både i denna artikelserie och allmänt hos Luther, främst syftar på dessa tre huvudtexter, och alltså inte själva utgåvan med Luthers korta förklaringar till varje huvudstycke. De gånger avvikelser sker torde det framgå av sammanhanget vilket som åsyftas.

Prästerna skulle vid fyra fastetillfällen under året predika över dessa huvudstycken, alltså katekesen. Detta skedde vid de så kallade kvatemberdagarna – onsdagarna, fredagarna och lördagarna veckan efter Lucia, första veckan i fastan, Pingstdagen samt det heliga korssets upphöjelse, som infaller den 14:e september. Förhör i dessa grunder hölls sedan i samband med att man biktade sig. Detta bruk med katekespredikningar i samband med kvatemberdagarna fortsatte även i svensk kontext efter reformationen.

Katekesen och boten

Denna koppling till botens sakrament medförde att somliga katekesutläggningar fick en särskild struktur. 1470 gav Dietrich Kolde ut sin *Kerstenspiegel*. Den var en ganska omfattande handbok i

hur en medeltida kristen skulle leva för att bli salig. I denna katekesframställning kom trosbekännelsen först eftersom man tänkte att alla, även de som inte befann sig i tillstånd av nåd, kunde bekänna den. Sedan kom buden och andra syndalistor med målet att framkalla syndakänedom och ånger inför själva bikten. Fader vår följde därefter, då som en gottgörelsebön för syndens timliga straff som kvarstod efter att de eviga straffen borttagits genom prästens avlösning. Det var dessa timliga straff som kyrkan också menade att man kunde köpa sig fri från genom avlatshandeln. Just denna tanke på timliga straff och avlat finns för övrigt kvar i dagens romersk-katolska kyrka, även om man inte längre säljer avlatsbrev.

Man kan alltså konstatera att själva strukturen för katekesen präglades av medeltida botpraxis och teologi. Det är mot denna bakgrund vi nu kan börja närma oss och se vad Luther faktiskt gjorde med sin Lilla katekes. Men vi får dröja ytterligare en liten stund innan vi är framme vid katekesens utgivande år 1529.

Katekesens struktur och logik hos Luther

I mars 1522 gav Luther ut *Betbüchlein* (Liten bönbok). Den utgörs i mångt och mycket av korta utläggningar av katekesens tre delar, som utkommit en i taget med början 1518 och samlat i en utgåva 1520. Utöver katekesens tre delar innehåller den bl a även Ave Maria, dock endast den del av bönen som återfinns i Skriften och med en utläggning som tydligt varnar för att förtrösta på Maria och hennes meriter. När man läser denna bok får man på många sätt en förklaring till varför Lilla katekesen ser ut som den gör. Luther skriver i inledningen:

Tre saker måste människor veta för att kunna bli frälsta. För det första måste de veta vad de ska göra och lämna ogjort. För det andra, när de inser att de inte kan leva upp till vad de ska göra eller lämna ogjort, måste de veta var de söker, finner och hämtar den styrka de behöver. För det tredje måste de veta hur de söker och får den styrkan. [...]

Buden lär människor att se sin sjukdom, och möjliggör för dem att se och förstå vad de ska göra eller lämna ogjort, samtycka till eller vägra, och så inse att de är syndiga och onda människor. Trosbekännelsen kommer att lära dem och visa dem var de finner medicinen – nåd – som kommer att hjälpa dem att bli fromma och hålla buden. Trosbekännelsen visar dem på Gud och Guds barmhärtighet, som kommer till oss och blir synlig i Kristus. För det tredje lär Herrens bön dem hur de ska söka, få och föra allt detta till sig, det vill säga genom ordentlig, ödmjuk, trösterik bön. Så kommer det att ges dem, och genom hållandet av Guds bud kommer de att vara välsignade. I dessa tre stycken finns hela Bibelns innehåll.

Av denna anledning börjar vi med buden, för att lära och inse vår synd och ondska, det vill säga vår andliga sjukdom som hindrar oss att göra och lämna ogjort vad vi borde. (Övers. från eng.)

Här möter vi för första gången tydligt Luthers logik i hur han ordnar katekesens huvudstycken – det är lag och evangelium. Buden är lagen som ger oss insikt om synd, och trosbekännelsen och Fader vår är evangelium som visar var Guds nåd finns och hur vi tar emot den. I Koldes katekes saknas denna dynamik och allt tenderar att bli lag; efter att lagen gett insikt om synd hänvisas människan till botgärningar, inte evangelium. Konsekvensen blir att människan i huvudsak hänvisas till sig själv och sina gärningar för frälsning.

Luther lägger ut katekesen på entreprenad

1520-talet var en hektisk tid för Luther. Han såg att det fanns ett stort behov av en katekesutgåva, som då också var lämpad för barn, men han ansåg att han själv inte hade tid att göra en. När Luther år 1526 gav ut *Deutsche Messe* (Tysk mässa) vädjade han till andra att utforma en katekes, och angav då också sin *Betbüchlein* (Liten bönbok) som utgångspunkt för arbetet. Många tog till sig detta och en mängd olika katekeser gavs ut. Luther var dock missnöjd. Formuleringarna var ofta för grova och moraliserande, och när ordet “om” fanns med kopplat till förlåtelsen reagerade Luther särskilt negativt. Då villkorades förlåtelsen på ett sätt som lämnade utrymme för människans förtjänster

liksom i den gamla botinstitutionen. Det finns indikationer på att även Luthers nära vän och medarbetare Melanchthon gjorde några inledande försök att författa en katekes, och det i mångt och mycket som en reaktion på Luthers students, Johann Agricolas, katekesutgåva från 1527. Melanchthon och Agricola hamnade i en häftig debatt gällande omvändelsens orsak. Agricola förkastade tanken på att lagens förkrosselse gav upphov till sann omvändelse, istället var det evangeliet som gav en sann ånger över synden. Detta återspeglades i hans katekes där buden var förpassade till slutet av katekesen och introducerades som jämförbara med Ciceros retoriska regler. Luther medgav att en syndare ibland kan ha svårt att urskilja om lagen beror på rädsla för straff eller av kärlek till Gud, en medlande syn vi kan ana i Luthers kortfattade "Vi ska frukta och älska Gud så att...", som inleder varje förklaring av budorden, och som sedan utläggs tydligare i budens avslutning. Samtidigt var Luther klar över lagens s k andra bruk – att genom syndakännedom driva till Kristus. Därför kom Luther, när han väl formulerade sin katekes, att fortsatt placera buden först i kontrast till Agricola, som i sin tur hade fallit tillbaka i Koldes mönster av tro-omvändelse-goda gärningar. Mönstret för Luther var, som tidigare nämnts, lagens och evangeliets dynamik.

Visitationerna och vikariatet

De mer eller mindre misslyckade försöken att få till en användbar katekesutgåva fick snart sällskap av andra händelser som till slut drev Luther till att utforma egna katekeser. 1527 påbörjades en visitation av kyrkorna i Sachsen. Syftet var att se hur det såg ut med det administrativa, ekonomiska, praktiska och teologiska. Mot slutet av 1528 deltog även Luther i dessa visitationer. Vad han såg kan man läsa om i företalet till Lilla katekesen (ej med i Kyrkliga förbundets utgåva, men tillgängligt på [bl a logosmappen.net](http://bl.a.logosmappen.net)). I vanlig ordning skröder inte Luther orden:

Till att avfatta denna katekes eller undervisning i kristendom i en så kort, enkel och lättfattlig form har jag drivits och nödgats genom den beklagliga, jämmerliga nöd, som jag helt nyligen lärt känna, då också jag varit ute som visitator. Hjälp, käre Gud, så mycket elände jag har sett! Det olärda folket, särskilt i byarna, vet ju alls ingenting om den kristna läran, och tyvärr äro många kyrkoherdar alldeles oskickliga och oförmögna att ge undervisning. Men ändå skola alla kallas kristna, vara döpta och undfå det heliga sakramentet, ehuru de varken kunna Fader vår eller Tron eller de Tio buden, de leva tanklöst som den kära fänaden (boskapen) och de oförnuftiga svinen, och där evangelium kommit, ha de i alla fall riktigt lärt att missbruka sin frihet.

Det kan nämnas att omkring en fjärdedel av prästerna fick avsluta sin tjänst som ett resultat av vad Luther här beskriver att de upptäckte under visitationerna, en situation som påminner mycket om vad vi finner hos profeten Hosea: "Mitt folk går under av brist på kunskap. Eftersom du har förkastat kunskap ska också jag förkasta dig från att vara min präst" (Hos 4:6).

Samma år, 1528, reste kyrkoherden i Wittenberg, Johannes Bugenhagen, iväg för att hjälpa till med reformerandet av kyrkorna i Braunschweig och Hamburg. Detta innebar att Luther fick vikariera för honom och ta över allt predikoansvar under en tid. Med början i maj predikade då Luther över katekesens tre huvudstycken tre gånger i samband med årets resterande kvatemberdagar.

Stora och Lilla katekesen utkommer

Det var dessa predikningar, tillsammans med predikningar över bikten och nattvarden från Stilla veckan 1529, som utgjorde det huvudsakliga stoffet i vad som utgavs under namnet *Deutsch Katechismus* (Tysk katekes), senare mer känd som Stora katekesen. Den färdiga versionen utkom i april 1529. En månad senare, fördröjd av sjukdom, utkom en enklare katekes som han arbetat med samtidigt som Stora katekesen med namnet *Der kleine Katechismus für die gemeine Pfarherr und Prediger* (Den lilla katekesen för vanliga präster och predikanter). Redan under sina katekespredikningar hade Luther försökt att koka ned sin framställning till en mening för varje katekesstycke, och istället för Stora katekesens långa utläggningar hade denna en enkel form bestående av frågor och svar. Med undantag av sakramenten är det endast en fråga som ställs, en

enkel fråga: *Was ist das?* (Vad är det?). Luther tycks medvetet ha valt *ist* (är) framför *bedeutet* (betyder) för att undvika tankar på att själva katekesstyckena hade någon dold mening eller var så svårbegripliga att det krävdes en särskild uttolkning. Den efterföljande förklaringen ska istället närmast ses som en parafra.

Utgåvor och översättningar

Den första versionen av Lilla katekesen var egentligen inte i bokform utan hade de olika huvudstyckena närmast som affischer att hänga på väggen i kyrka och hem. Men knappt hade Luther hunnit få klart också de två sista huvudstyckena, dopet och nattvarden, innan de samlades och trycktes i bokform, då tillsammans med illustrationer med motiv från olika bibelberättelser.

Med en gång den första utgåvan var färdig översattes den till latin. Den något utökade versionen som kom ut två år senare, 1531, spreds snart långt utanför de tysktalande regionerna genom översättningar till inte mindre än arton olika språk. Bland dessa återfinns så skilda språk som arabiska, finska, spanska, lettiska, engelska, polska och svenska. Det är denna andra utgåva som har kommit att bli den som räknas som en av den lutherska kyrkans bekännelseskrifter.

Årtalet för den första utgåvan på svenska känner vi inte med säkerhet till. Den äldsta kompletta svenska utgåvan vi känner till upptäcktes på Island så sent som 1963. Dess tryckår är 1562, dock rör det sig mest sannolikt om en översättning som låg färdig allra senast år 1544, möjligen redan år 1537. Översättaren är okänd, men mycket pekar på att det är Sveriges förste evangeliske ärkebiskop, Laurentius Petri, som ligger bakom den.

Källor:

- Andersson, N., *1878 års katekes: Debatten om katekesens form och innehåll 1810-1878*, 1973.
- Andrén, Å., *Svensk kyrkohistoria, del 3: Reformationstid*, 1999.
- Bainton, R. H., *Luther: mannen som blev en epok*, 1960.
- Collijn, I., *Martin Luthers Lilla katekes på Svenska av år 1567*, 1929.
- Haemig, M. J., *Catechisms*, artikel 2014.
- Haemig, M. J., *Little Prayer Book, 1522, and a Simple Way to Pray, 1535: The Annotated Luther Study Edition*, 2017.
- Jensen, O., *Katekismens teologi*, 1997.
- Kolb, R.; Wengert, T. J.; & Arand, C. P., *The Book of Concord: the confessions of the Evangelical Lutheran Church*, 2000.
- Malmgren, A., *Fyra svenska reformationsskrifter III*, 1966.
- Pless, J. T., *Luther's Catechism: A Field Manual for Disciples*, föreläsning 2016.
- Svenska kyrkans bekännelseskrifter*, 1944.
- Wengert, T. J., "Forming the Faith Today Through Luther's Catechism" i *Lutheran Quarterly* vol. XI, 1997.
- Wengert, T. J., *The Small Catechism, 1529: The Annotated Luther Study Edition*, 2017.

Lilla katekesen del 2

– dess pedagogik och bruk

Inledning

I förra artikeln målades en bakgrund till Lilla katekesens tillblivelse samt något om dess utformning. I denna och efterföljande ska vi nu titta lite närmare på vem den var tänkt för, var den skulle användas och hur. Framställningen löper vidare in i del 3 som återfinns i nästa nummer.

Behovet

Behovet av en bra katekesutgåva hade Luther sett långt före visitationerna i Sachsen. Detta blev, som nämnts tidigare, tydligt i och med hans vädjan i *Deutsche Messe* (tysk mässa) om att andra skulle utforma en katekes som också lämpade sig för barn. Önskvärt resultat uteblev dock. Och när han ett par år senare deltog i visitationer i Sachsen, 1528, stod det klart för honom att det inte gick att vänta längre, behovet var alltför stort. Kunskapsbristen var skriande stor ute i församlingarna, både bland präster och lekfolk.

Om fädernas roll

Även om de inleddes redan året innan var det först i oktober 1528 som Luther deltog i visitationerna. Och redan månaden efter, efter att ha kommit tillbaka till Wittenberg, påannonserade han årets sista genomgång av katekesen (d v s själva buden, trosbekännelsen och Fader vår, ej Lilla katekesen som utgåva med förklaringar), och riktade då en skarp uppmaning till alla husfäder att se till att deras barn och husfolk kom och fick del av predikningarna. Följande dag höll han den första katekespredikan i den serien och betonade då att varje far är en biskop i sitt hushåll, och hustrun en biskopinna, med ansvar för att hjälpa prästerna genom att fortsätta församlingens kristna undervisningen i hemmet.

Katekesen skulle alltså ha sin plats i kyrkans förkunnelse och undervisning, och här inskräppte Luther prästernas ansvar. Men dess plats var också hemmet. I själva verket betraktades hemmet som en församling där makarna var ansvariga för den kristna undervisningen. Det övergripande ansvaret var gemensamt, men det yttersta ansvaret vilade på familjens huvud – husfadern. På Luthers tid var det vanligt med storhushåll där också tjänstefolk räknades in. Det ligger inte så långt tillbaka i tiden att det såg ut så här i Sverige. Ett välkänt exempel, också för yngre generationer, torde vara ett visst hushåll i Lönnerberga socken, där vi för övrigt även möter ett exempel på husförhör i katekesen. Då var det inte endast barnen Emil och Ida som pappa Anton hade ansvar för, där fanns också pigan Lina och drängen Alfred.

Inskärpan av detta ansvar möter vi i inledningen till varje huvudstycke i katekesen: “så som en husfader för sitt hushåll på ett enkelt sätt ska förhålla dem/den”, vilket speglar Luthers angelägenhet i den inledande predikan över katekesen i november 1528. I de flesta översättningar på svenska har dock denna underrubrik utelämnats. Det kan nog delvis ha att göra med att katekesen sedan lång tid tillbaka i det närmaste reducerats till en konfirmandbok, och inte ens det längre. Men i nyare översättningar kan det nog även ha att göra med den “omoderna” synen på mannen i familjen som kommer till uttryck. Det har dock visat sig i studier att pappan spelar en mycket avgörande roll i om barnen fortsätter gå i kyrkan när de blir äldre.¹ Hur det kan komma sig kan man ha olika tankar om, men med tanke på den undervisning vi möter i Bibeln gällande mannens roll i familjen borde vi kanske inte vara alltför förvånade.

Om jag tillåts föregripa avslutningen på denna artikelserie något är det bland annat mot bakgrund av detta som Kyrkliga förbundets nya översättning har återfört denna underrubrik till sin rätta plats i katekesen, såsom både en uppmaning och en uppmuntran till fäder att inse hur

1 Se t ex Haug & Warner samt Bengtsson under källor.

betydelsefulla de är. Ordalydelsen har dock anpassats något i översättningen eftersom det storhushåll som förutsätts torde vara mycket ovanligt i Sverige idag; husfader har blivit far och hushåll/husfolk har blivit familj.

Pedagogiken

Utantillinläring

Det första som behöver behandlas under denna rubrik är kanske frågan om utantillinläring. För många torde Lilla katekesen närmast vara synonymt med detta – katekesplugg. I sammanhanget kan nämnas att det i Sverige under 1800-talet utspelade sig en väldig strid i kyrka och samhälle om just detta – kraven hade blivit så stora på barnen att man i många fall inte endast skulle lära sig Lilla katekesen utantill, och inte heller endast Lindbloms katekesutveckling (och innan dess Svebilii) med över 300 frågor och svar samt därtill hörande bibelspråk. Nej, i bl a Göteborgs stift krävdes många gånger att man därutöver lärt sig någon av Schartaus katekeser utantill (något Schartau själv aldrig avsåg). Många gånger kunde skoltiden helt upptas av memorering av katekesutveckling, eftersom sådan kunskap krävdes för en mängd olika saker i samhälle och kyrka. Missbruken och de negativa följderna var så uppenbara att riksdagen, prästståndet undantaget, i en skrivelse till kungen till och med krävde ett förbud mot memorering av katekesutvecklingen i skola och kyrka.

Luther inskräppte tydligt att katekesen skulle läras utantill, vilket framgår av företalen till både Lilla och Stora katekesen. Men som tidigare nämnts avsåg Luther främst själva buden, tron och Herrens bön, sedan också sakramentens huvudtexter. Inte många och långa stycken, såsom i senare tiders utvecklingar. Luther tänkte sig undervisningen i fyra steg, varav de tre första är tydligt utlagda i företalet till Lilla katekesen.

Katekesundervisningens fyra steg

Först skulle själva katekestexterna memoreras, de tre huvud-huvudstyckena till att börja med och sedan sakramenten. Dessa var liturgiska texter, texter redan kända från gudstjänstlivet, och de skulle också brukas i den dagliga andakten, vilket man kan se i Lilla katekesens anvisningar för de dagliga bönerna. Därför var det också viktigt att dessa inte ändrades utan hade en fast ordalydelse. I detta sammanhang får vi också tänka på att läs- och skrivkunnigheten inte var så utbredd, vilket gjorde memorering än mer nödvändigt.

När den ordagranna lydelsen hade satt sig på minnet skulle man fokusera på innebörden, förståelsen av vad man lärt sig. Utantillinläringen var inget självändamål, utan ett hjälpmedel för fortsatt bruk av katekesen, tex vid självprövning, bön och meditation. Det är här Luthers egna bidrag kommer in – förklaringarna. När det gäller förklaringarna ligger fokus på förståelse även om memorering också förutsätts, dock saknas de skarpa förmaningarna som återfinns i samband med inläringen av själva katekestexterna. Tvärtom anmodar Luther läraren att ta god tid på sig vid undervisningen så att förståelsen finns på plats innan man rör sig vidare till nästa stycke. Här kommer också bilderna in som ett pedagogiskt hjälpmedel, inte minst när det gäller barn och andra som ännu inte lärt sig läsa. Bilderna förbinder katekestexterna med bibelberättelser, så att olika händelser i Skriften skulle bidra till ökad förståelse, och bilderna blir i sig en sorts förklaringar. I ljuset av detta kan vi också se Luthers användning av fråga-svar, en undervisningmetod som går tillbaka till Sokrates. När Luther i *Deutsche Messe* ger exempel på hur katekesen skulle kunna utformas använder han fråga-svar som metod, men då med stor variation i frågorna. I den färdiga Lilla katekesen är det dock nästan uteslutande denna enkla fråga som upprepas: "Vad är det?". Det är barnets fråga, och man kan tänka sig hur bilderna föranleder en sådan nyfiken fråga. Samtidigt undviker den, som tidigare nämnts, tanken på en hemlig betydelse hos katekestexten.

Det tredje steget är ytterligare fördjupning av förståelsen. Här hänvisar Luther föräldrar och präster till Stora katekesens utläggningar. Här finns inte längre några förväntningar på memorering utan just ökad insikt och förståelse. Det handlar dock inte om abstrakt troslära, det handlar ett

kristenliv. Budens krav ska tillämpas konkret, såsom att sjunde budet särskilt ska inskräpas hos bl a hantverkare(!). Vi möter i företalet också ett utförligt exempel på hur man ska uppmana till att söka Herren i Altarets sakrament. Överlag kan man notera att Luther uppehåller sig mycket vid uppmaningar, något som också är tydligt i Stora katekesens utläggningar samt det utrymme som ges åt buden. Låt vara att Luther inte talar explicit om lagens tredje bruk, men han räknar definitivt med det, tvärtemot mångas mening.

Det fjärde steget möter vi närmast i Stora katekesen. Förståelse av katekesen skulle också komma genom sång och gudstjänstens predikan. Sången möter vi i instruktionerna för morgonbön, och här förutsätter Luther att katekesens texter också finns satta till noter, i vart fall buden. I Stora katekesen ses också psalmsången i en vidare mening bidra till ökad förståelse av katekesens huvudstycken, och genom dem leds djupare in i Skriften. Gällande förhållandet till predikan kommer ett perspektiv under rubrik nedan: "Katekesen som en påse".

Att växa in i orden

Sammanfattningsvis kan man betrakta den pedagogiska metoden som att katekesens ord är något att växa in i – man lär sig dem utantill, och med tiden fördjupas förståelsen av dem genom vidare undervisning, psalmsång, bön och gudstjänstfirande. Börjar man i förståelsen riskerar man att begränsa sig till den nivå som är möjlig vid varje givet tillfälle. Men med orden redan på plats kan man fortsätta att upptäcka saker, nyanser och djup som man först inte såg. Detta också på egen hand. Med en sådan pedagogisk utgångspunkt kan också katekesens språk tillåtas ha en något större förankring i äldre tiders fromhet, liksom i bibliskt språkbruk, så att man senare själv kan upptäcka alltfler kopplingar, vilka med ett alltför förenklat språk hade riskerat att gå förlorade.

Katekesen som en påse

Kopplat till det fjärde steget ovan var det inte endast så att katekesen skulle läras ut till barnen i kyrkan av prästen och i hemmet av fadern och så var det bra med det. Katekesen skulle också vara en hjälp i uppfyllelsen av tredje budet, såsom Luther utlägger det: "Vi ska frukta och älska Gud så att vi inte föraktar predikan och Guds ord, utan håller det heligt, gärna hör och lär oss det". Om vi återvänder till Luthers anvisningar i *Deutsche Messe*, alltså innan Luther själv färdigställt Lilla katekesen, finner vi där en intressant beskrivning av hur han tänkte sig att en sådan katekesutgåva han skissar på skulle användas när den väl var inlärd. Beskrivningen återges här i sin helhet, vilket den verkligen är värd. Efter att ha gett ett kort exempel på hur katekesens frågor och svar skulle kunna formuleras fortsätter Luther:

Man kan ta dessa frågor från vår Lilla bönbok (*Betbüchlein*, 1522), där de tre styckena förklaras kortfattat, eller formulera andra, tills hjärtat kan greppa hela summan av kristen sanning under två delar eller, om man vill, två påsar: tro och kärlek. Trons påse har två fickor. I en ficka har vi den del som tror att vi alla är fördärvade, syndare och under fördömmelse på grund av Adams synd – Rom 5[:12] och Ps 51[:5]. I den andra är den del av tron som lutar på att vi genom Jesus Kristus alla är återlösta från detta fördärv, synd och fördömmelse – Rom 5[:15-21] och Joh 3[:16-18]. Kärlekens påse har också två fickor. I den ena finns delen att vi ska tjäna och göra gott mot alla, så som Kristus har gjort mot oss, Rom 13. I den andra finns delen att vi med glädje ska uthärda och lida allt slags ont.

När barn börjar förstå detta ska de uppmuntras att ta med sig hem verser ur Skriften från predikan, och att upprepa dem vid måltiderna för föräldrarna, såsom de brukade recitera sitt latin. Och sedan ska dessa verser läggas i påsarna och fickorna, precis som småpengar och silver och guldmynt läggs i en portmonnä. Låt, till exempel, trons portmonnä vara för guldmynten, och i den första fickan hör hemma Rom 5[:12, 18]: "genom en människas syn är alla syndare och fördömda". Också denna, Ps 51[:5]: "Ja, med skuld är jag född och med synd blev jag till i min moders liv". Dessa är två rhenska guldmynt till den första fickan. Lägg i den andra fickan det ungerska guldmyntet, till exempel denna text, Rom 5: "[Jesus] överlämnades till döden för våra synders skull och uppväcktes för vår rättfärdiggörelses skull" (egentligen 4:25, ö.a.). Och åter, Joh 3: "Se Guds lamm som tar bort världens synd!". Dessa vore två goda ungerska guldmynt för den [andra] fickan.

Kärlekens portmonnä är för silver. I den första fickan hör texterna hemma rörande att göra gott, såsom Gal 4: "tjäna varandra i kärlek" (egentligen 5:13, ö.a.) och Matt 25[:40]: "när ni gjorde det mot en av dessa minsta som tillhör min familj gjorde ni det mot mig". Dessa vore två silvermynt för den första fickan. I den andra fickan hör denna vers hemma, Matt 5[:11]: "Saliga är ni när människor ... förföljer er ... för min skull"; och Hebr 12[:6]: för den Herren älskar tuktar han och han agar var son han har kär". Dessa är två stora silvermynt för den andra fickan.

Och låt ingen tänka att han är för vis för en sådan barnlek. Kristus, för att dra till sig människor, behövde själv bli människa. Om vi önskar nå barn måste vi bli barn med dem. Gud give att en sådan barnlek blev vida anammad. På kort tid skulle vi ha en stor skatt av kristna människor vars själar är så berikade av Skriften och kunskapen om Gud att de av egen vilja skulle lägga till fler fickor, precis som Loci Communes (Melanchthons lärobok i dogmatik, ö.a.), och förstå hela Skriften i dem. Annars kan människor gå dagligen till kyrkan och lämna precis likadana som de var när de kom. För de tror att de endast behöver lyssna i stunden, utan någon tanke på att lära sig eller komma ihåg något. Många lyssnar på predikningar under tre eller fyra år och behåller inte tillräckligt för att kunna ge ett enda svar gällande deras tro (vilket jag upplever dagligen). Tillräckligt har nedtecknats i böcker, ja, men det har inte drivits in i hjärtana. (Övers. från eng.)

Här ser vi hur katekesen är tänkt att användas såsom en sammanfattning av Skriften, men också hur den ska bli en hjälp in i Skriften, att tillägna oss Skriftens olika sätt att tala till oss. Det handlar bl a om de två olika formerna av rättfärdighet, den passiva och den aktiva.

Den *passiva* rättfärdigheten är trons rättfärdighet, den rättfärdighet som gäller vårt förhållande till Gud: att vi är frälsta av nåd genom tro, inte på grund av några gärningar. Här får vi vila i att Kristus har gjort för oss vad vi själva på grund av vår synd inte kan, vi är passiva.

Den *aktiva* rättfärdigheten är kärleken till nästan, en rättfärdighet inför människor som följer på tron. Det är denna rättfärdighet Jakob talar om i andra kapitlet av sitt brev. Den förtjänar inte frälsning inför Gud, utan dess syfte är att vara vår nästa till stöd och hjälp. Här är Kristus verksam i oss genom tron, och vi är aktiva.

I nästa artikel fortsätter vi med hur Luthers Lilla katekes ger vägledning för hur en kristen ska leva i världen, och även hur Lilla katekesen var tänkt att kunna användas som en bönbok. Avslutningsvis ges då också en beskrivning av arbetet och ambitionerna med den nya utgåvan av Lilla katekesen från Kyrkliga förbundets bokförlag.

Källor:

Andersson, N., *1878 års katekes: Debatten om katekesens form och innehåll 1810-1878*, 1973.

Bengtson, V.; Putney, N. M., Harris, S., *Families and Faith: How Religion is Passed Down across Generations*, 2013.

Haug, W. & Warner P., "The demographic characteristics of the linguistic and religious groups in Switzerland" i *The Demographic Characteristics of National Minorities in Certain European State – Population Studies No. 31 (Vol. 2)*, 2000.

Jensen, O., *Katekismens teologi*, 1997.

Lange, D. G., "The German Mass and Order of the Liturgy 1526" i *The Annotated Luther vol. 3: Church and Sacraments*, 2016.

Luther, M., *Martin Luthers Lilla katekes*, 2020.

Svenska kyrkans bekännelseskriter, 1944.

Wengert, T. J., "Forming the Faith Today Through Luther's Catechism" i *Lutheran Quarterly vol. XI*, 1997.

Lilla katekesen del 3

– forts. av dess bruk samt den nya utgåvan

Inledning

I föregående två artiklar har en historisk bakgrund till Lilla katekesens utformning och utgivning getts, liksom något om vem den riktade sig till och hur den skulle användas. Denna artikel tar vid där den föregående slutade. Avslutningsvis ges också en beskrivning av tankarna bakom den nya katekesutgåvan, vilka i huvudsak knyter an till innehållet i dessa tre artiklar.

Katekesen som handbok för ett kristet liv

Lag och evangelium i buden, tron och Herrens bön

En stor fråga under reformationen var just hur man skulle se på goda gärningar. När det gällde de två slagen av rättfärdighet vi nämnde i föregående artikel, aktiv och passiv, framhöll den medeltida kyrkan att det inför Gud krävdes en aktiv rättfärdighet hos oss som förtjänade frälsning. Den aktiva rättfärdigheten bestod av goda gärningar som vi skulle hålla upp inför Gud, så t ex Koldes katekes.

Men buden, som i Luther katekes kommer först, överbevisar oss om att vi inte har hållit lagen, utan är värda Guds rättmätiga straff. Och istället lär tron oss att det är Gud som handlar och det är Gud som ger. När "jag" väl nämns är det för att stryka under att vi inte har förtjänat eller är värdiga Guds stora nåd, och att vi inte heller av något i oss själva kan tro på Kristus och komma till honom. Vi kan endast vara passiva – när det gäller vår frälsning är det Gud som är aktiv och gör goda gärningar. Och om dessa Guds goda gärningar mot oss ber vi så om i Herrens bön.

Lagens tredje bruk och kallelseleäran i buden och hustavlan

Men frågan om goda gärningar gällde inte endast vilken roll de spelade i förhållande till frälsningen, utan också vilka gärningar som kunde sägas vara goda. Inte minst i Stora katekesens utläggning av buden blir det tydligt att Luther vänder sig emot vad som i den medeltida kyrkan kommit att uppfattas som särskilt goda och heliga gärningar, såsom olika former av späkning, pilgrimsresor, vördandet av relikier, frambärande av mässoffret, rabblandet av olika böner och annat. Det var inte alltid sakerna i sig som var problematiska, även om det många gånger var fallet, utan att man ansåg sig få förtjänst inför Gud genom dess utförande. Om du verkligen skulle kunna ägna dig åt dessa typer av goda gärningar var det närmast en nödvändighet att träda in i de olika "heliga ordningarna" (ty. *heilige Orden*) genom att bli munk, nunna eller präst, inte minst fäste man stor vikt vid själva löftena som man då avlade. Som en vanlig arbetare, make eller maka kunde väl en del goda gärningar klaras av, men vardagens olika krav och plikter sågs som ett hinder för ett verkligt heligt liv.

I sina katekeser, och även på många andra ställen, gör Luther upp med denna förståelse, både när det gäller gärningarnas plats och gärningarnas art. Mot dessa olika självvalda gärningar, som saknar stöd i Skriften, lyfter Luther fram de gärningar som Guds ord kallar goda. Här har vi de olika saker vi uppmanas till i utläggningen av buden, kärlekens gärningar mot nästan. Gärningarna riktas inte till Gud för att förtjäna något, utan till nästan som en frukt av tron.

Och mot tanken på att man måste lämna det vanliga livet i världen och gå i kloster eller liknande för att kunna bli verkligt helig håller Luther fram kallelseleäran. Gud verkar i oss genom våra kallelser. Vi tjänar nästan genom våra kallelser. Att vara en förälder är en gudagiven och välsignad uppgift varigenom Herren älskar och sörjer för barnets behov. Genom makthavarna säkerställer Gud fred för folket och håller tillbaka ondskan genom lag och rätt, om inte så vilar Guds dom över dem. Också barnet har en kallelse varigenom Gud verkar – till glädje, stolthet och ära för föräldrarna. Det

är bibelord gällande dessa kallelser Luther har samlat i hustavlan, bibliska uppmaningar för “alla heliga ordningar (ty. *heilige Orden*) och ställningar”, som det står i underrubriken till detta avsnitt i katekesen. Ordvalet är en skarp udd riktad mot samtidens syn på vilka som levde ett verkligt heligt liv. Inte munkarna och prästerna med sina mässoffer, som Gud inte befallt, utan barnet, pigan, arbetaren på fältet, arbetsgivaren – alla tjänar Gud i sina heliga kallelser när de fullgör sina uppgifter väl, så som Luther avslutar hustavlan: “När alla sig sin läxa lär, allt väl det då i hemmet är”.

Den dagliga omvändelsen och behovet av Jesus i sakramenten

Men i våra kallelser märker vi också av vårt syndiga kött. Utan att förringa mycket gott som hör till mycket av ordensväsendet är det nog häri en stor lockelse med att dra sig undan världen och gå i kloster eller liknande finns: man kan lättare undvika situationer där det onda hjärtat med all önskvärd tydlighet gör sig påmint. Föräldraskapet, liksom äktenskapet, har i mitt eget fall definitivt inneburit en större syndakänedom än vad jag annars skulle haft.

När Luther i det fjärde huvudstycket talar om vad dopet betyder är det den dagliga omvändelsen, det dagliga dränkandet av den gamle Adam och det dagliga framträdandet av den nya människan, som han lyfter fram. När så avsnittet om bikten följer på dopet utan att få ett eget huvudstycke ska detta ses som kopplat till denna dagliga omvändelse – att leva i sitt dop. Också detta hör till livet som kristen.

I avsnittet om bikten fogar Luther samman buden med hustavlan när han ger råd om hur man ska pröva sig själv: “Tänk på din ställning utifrån de tio buden. Är du far, mor, son, dotter, make, maka, överordnad eller anställd, lärare eller elev?”. Biktexemplen som följer har sedan samma utgångspunkt och konkretiserar några olika ställningars vanliga synder.

Denna insikt om synd och behov av Kristus driver oss då att söka förlåtelsen och nåden i alla dess former, inte endast i den egna dagliga omvändelsen och bikten. Och så leds vi vidare in i det femte huvudstycket – altarets sakrament, där vi med vår mun så påtagligt får ta emot Jesus, hans förlåtelse och nåd. Och “där syndernas förlåtelse är, där är också liv och salighet”.

Lilla katekesen som bönbok

Det är tydligt att Lilla katekesen också är en bönbok genom att det finns ett avsnitt med morgon- och aftonbön samt bön före och efter maten. Vad vi kan notera här är att Luther ordnade bönstillfällena efter vardagens naturliga rytm, till skillnad från tidegårdens fasta bönetimmar. Här ser vi dels hur han frångår monasticismen som norm, men samtidigt för något av klosterväsendets element in i hemmen, för “alla heliga ordningar och ställningar” att följa. Inte minst blir detta tydligt genom måltidsbönerna som även i den tyska utgåvan har kvar sina latinska namn: *benedicite* och *gratias* – välsignelsen och tacksägelsen, och själva bönerna består av utdrag ur det romerska breviariet – tidegården. Trots sin kritik av tidegårdens “rabblande” i klostren höll dock Luther Psaltaren kär och kallade den *Pselterlein* – sin lilla Psaltare. Att använda Lilla katekesen som bönbok var ingalunda tänkt att utesluta bön utifrån Psaltaren och andra ställen i Skriften, men medan få hade råd med en Bibel eller Psaltare kunde Lilla katekesen lättare spridas till var man – inte minst genom memorering i en tid av utbredd analfabetism.

Inte endast dess särskilda avsnitt med böner var dock tänkt som underlag för bön. Redan innan Lilla katekesen existerade i egentlig mening såg Luther katekesens huvudstycken som underlag för bön, något som framkommer i Luthers *Betbüchlein* (Liten bönbok) från 1522. Detta märker vi också i instruktionerna för morgonbönen, där de tre primära huvudstyckena räknas upp som en del av böneliturgin.

En klarare undervisning i hur detta skulle kunna tänkas göras får vi ett drygt decennium efter den lilla bönboken och sex år efter Lilla katekesens utgivande. 1535 skriver Luther ett brev till sin barberare, Peter Beskendorff, som hade frågat Luther hur han skulle be. Luther svarar honom genom att beskriva sitt eget böneliv. Underlaget är katekesen. Han ber utifrån katekesens huvudstycken. Under Fader vår stannar han vid varje bön och breder ut sig i bön utifrån vad just den berör. När det

gäller buden och trosbekännelsen beskriver han hur han delar dem i en "fyrfaldigt bunden krans", vilket troligen anspelar på rosenkransen, ett böneredskap som framför allt är kopplat till bön till Maria. Men Luthers krans bestod av: 1) instruktion/lärdom, 2) tacksägelse, 3) bikt, och 4) bön. Eller som frågor: Utifrån vad jag nu läst, 1) vad kräver Gud av mig och vad lär jag mig? 2) Vad får jag orsak att tacka Gud för? 3) Vad får jag orsak att bekänna som synd? och 4) Vad får jag be Gud om?

Med detta sätt att be förankras bönen i Guds ord, och trosbekännelsen som är en sammanfattning av Guds ord. Och det lämpar sig också väl i samband med den egna bibelläsningen. Bönen flödar ur Guds ord och löften, Gud talar först och vi talar med honom utifrån och genom de ord han gett oss.

Den nya katekesutgåvan

Efter denna historiska redogörelse av Lilla katekesens tillkomst och avsedda bruk får vi vända blicken tydligare till nutid, även om det redan föregripits på sina ställen i artiklarna.

Strax före jul utkom en ny översättning av Luthers Lilla katekes på Kyrkliga förbundets bokförlag. Förhoppningen är att denna ska få leda till ett ökat bruk av denna reformationens pärla, ett ökat bruk i församlingarna men kanske än mer i hemmen. Som vi sett skrevs Lilla katekesen i mångt och mycket för hemmet, även om den med tiden främst kom att bli en lärobok i skolan och kyrkans konfirmandundervisning. Under de senaste hundra åren har den dock kommit att försvinna också därifrån på de flesta ställen. Detta är en stor skada, och vår generation behöver åter få upp ögonen för denna verkliga skatt. Som min bror lite undrande uttryckte det: "Skulle man kunna säga att den är lite av en schweizisk armékniv?" Ja, det är nog en passande beskrivning, och med denna utgåvas röda färg och guldeblem torde liknelsen vara än mer passande. Katekesen är så mycket mer än en lärobok i den kristna trons grunder, vilket jag hoppas har blivit tydligt i dessa artiklar.

Relaterat till katekesens mångsidiga användningsområden har tre saker varit drivande i detta katekesarbete: språket, återinförandet av utelämnade delar, samt en så upphovsrättsligt fri översättning som möjligt. Det senaste halvseklets olika översättningar har alla sina förtjänster, men ovan nämnda punkter är områden där utrymme för förbättring har identifierats.

Språket

När det gäller språket har ambitionen varit att ha både ett språk som är lätt att förstå och som flyter vid bön och underlättar inläring, samt att finna en god avvägning mellan ett modernt språk och kyrkans språk. Till detta senare kan också läggas den svenska översättningstraditionen av katekesen; målsättningen har varit att man ska känna igen sig i denna översättning och i bästa fall också kunna se kopplingar och anspelningar även i äldre material. Detta har också inneburit att några lite mer ålderdomliga formuleringar fått finnas kvar där de inte tydligt stått i vägen för förståelsen. Detta sagt är det ofrånkomligt att vissa ord och fraser kommer behöva förklaras, och vara något man med tiden växer in i, så som beskrivits ovan.

De svenska katekesöversättningarna har också alltsedan reformationen haft en del formuleringar som avvikit från Luthers, och dessa har skärpts upp mot tyskan i denna utgåva, något som blir tydligt redan i första budet.

Dessa har varit de språkliga ambitionerna, det överlämnas åt användaren att avgöra i vilken grad vi lyckats.

Återinfört stoff

Vidare har också mycket utelämnats i svenska katekesutgåvor. Under 1800-talet försvann hela avsnittet om bikten, även om flera senare utgåvor har återinfört det. Hustavlan har många gånger utelämnats, trots att det bortsett från rubriker är rena bibelord. Formuleringar i samband med Luthers morgon- och aftonböner röjer ett medvetet undvikande av sådana saker som korstecken, änglar och djävulen. Allvarligare är att nära nog alla utgåvor saknar huvudstyckenas underrubriker, som i denna översättning återges med "så som en far på ett enkelt sätt ska undervisa sin familj". Föräldrarnas, och

i synnerhet faderns, gudagivna ansvar att fostra barnen i Herren (Ef 6:4) har många gånger lagts enbart på församlingen, och längre tillbaka i tiden på skolan. Men hemmet behöver åter bli en plats för katekesen och en mycket aktiv kristen fostran; samhällets utmaningar för en kristen lär inte minska och då gäller det att rusta barnen! Kopplat till detta kan vi slutligen under denna punkt också nämna illustrationerna, som nästan alltid utelämnas. Redan från början åtföljdes katekesens text av bilder, vilka hör till den pedagogik Luther förespråkade vid undervisning i katekesen. Dess stycken ska förklaras med hjälp av bilderna och de bibelberättelser de är hämtade ifrån. I denna ugåva är det Rudolf Schäfers uttrycksfulla bilder som återges, liksom i Kyrkliga förbundets tidigare utgåvor sedan 1930-talet.

Fri att använda och sprida

En sista sak som varit en angelägenhet är att också på ett juridiskt plan underlätta katekesens bruk. Det finns en växande rörelse av människor som låter sina alster, vare sig det gäller musik, dataprogrammering, konstruktion eller annat, vara fritt tillgängliga för allmänheten. Det finns olika grader av frihet som ges. I detta fall är katekesens översättning helt fri att använda och återge icke-kommersiellt, d v s i material som sprids utan kostnad, så länge man inte gör ändringar i den. I övrigt behöver tillstånd inhämtas från Kyrkliga förbundets bokförlag.

Katekesen är till för att brukas, så låt oss bruka den – i församling, i hem, som grundläggande troslära, som trosregel vid läsning av Skriften, som biktspegel, som vägledning för det kristna livet, som andakts- och bönbok, och detta oavsett ålder!

Goda resurser för katekesbruk behövs också som hjälpmedel och inspiration, så har du material eller tankar på vad man kan göra är det en god idé att sprida dessa till fler. Jag kan tänka mig att det finns många som funderar på hur man på bra och pedagogiska sätt kan använda Lilla katekesen, inte minst med barnen i hemmet. Bland många andra planer finns det en förhoppning om att kunna få till stånd en resursbank på internet, både med material som är fritt att använda och hänvisning till resurser som finns att köpa. Hör gärna av dig till undertecknad om du är intresserad av att bidra.

Källor:

Haemig, M. J., *Little Prayer Book, 1522, and a Simple Way to Pray, 1535: The Annotated Luther Study Edition*, 2017.

Luther, M., *Martin Luthers Lilla katekes*, 2020.

Luther, M., *Hur man ska be: Luthers brev till barberarmästaren Peter Beskendorf*, 2010.

Pless, J., *Praying Luther's Small Catechism: The Pattern of Sound Words*, 2016.

Niclas Olsson (niclas.olsson@missionsprovinsen.se)